

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 29 • Sayı | Issue 1 • Haziran | June 2026

Kur'ân'da Tebliğ ve İrşad Görevi Bağlamında Hz. Muhammed'e Yönelik İlâhî Teselli

Divine Consolation For Prophet Muḥammad in the Context of His Mission of Tablīgh and Irshād in the Qur'ān

Mehmet Nafi AKSOY

Doktora Öğrencisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, Şanlıurfa-Türkiye
Doctoral Student, Religious Affairs Directorate, Şanlıurfa,
Türkiye

mehmetnafiaksoy@gmail.com

<https://ror.org/007x4cq57>

<https://orcid.org/0009-0001-9890-8097>

Ahmet GÜNDÜZ

Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Şanlıurfa-Türkiye
Prof. Dr., Faculty of Theology, Harran University,
Department of Basic Islamic Sciences, Şanlıurfa-Türkiye

gunduzahmet@harran.edu.tr

<https://ror.org/057qfs197>

<https://orcid.org/0000-0002-7613-2638>

Abdürrahim ARSLAN

Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam
Tarihi ve Sanatları Tarihi Bölümü, Şanlıurfa-Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Harran University Faculty of Theology,
Department of Islamic History and History of Arts,
Şanlıurfa-Türkiye

abdurrahimarslan@harran.edu.tr

<https://ror.org/057qfs197>

<https://orcid.org/0000-0002-8630-4149>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 26/02/2026 • Kabul Tarihi | Accepted: 25/06/2026 • Yayın Tarihi | Published: 30/06/2026

Atıf | Cite As

Aksoy, Mehmet Nafi-Gündüz, Ahmet-Arslan, Abdürrahim. "Kur'ân'da Tebliğ ve İrşad Görevi Bağlamında Hz. Muhammed'e Yönelik İlâhî Teselli". *Dicle İlahiyat Dergisi* 29/1 (Haziran 2026), 129-152.

<https://doi.org/10.58852/dicd.1897814>

Author Contributions: %50-%30-%20

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: %50-%30-%20

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zekâ Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Kur'an'da Tebliğ ve İrşad Görevi Bağlamında Hz. Muhammed'e Yönelik İlahî Teselli

Öz

Bu çalışma, Kur'an'da Hz. Muhammed'e yönelik ilâhî teselli üslubunu, tebliğ ve irşad görevi bağlamında bütüncül, tematik ve bağlamsal bir yaklaşımla incelemektedir. Bu araştırmanın temel amacı, teselli içerikli âyetlerin mahiyetini, hangi temalar etrafında şekillendiğini ve nübüvvet sürecindeki işlevini sistematik biçimde ortaya koymaktır. Literatürde tebliğ dili, irşad stratejileri ve teselli kavramına dair çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, bu kavramların nübüvvet görevi içerisindeki yapısal ve işlevsel ilişkisi sistematik ve bütüncül bir çerçevede ele alınmamıştır. Bu durum, Kur'an'ın Hz. Muhammed'i hem yönlendiren hem de psikolojik açıdan destekleyen hitaplarının görev bağlamında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Çalışmada ilgili âyetler, nüzûl bağlamı ve siyak-sibak bütünlüğü esas alınarak nitel ve yorumsamacı yöntem çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda Kur'an'ın teselli hitaplarında çok katmanlı ve pedagojik bir rehberlik stratejisi benimsediği tespit edilmiştir. Bu strateji kapsamında Hz. Muhammed'in şahsının temize çıkarılması, önceki peygamberlerin imtihanlarının hatırlatılmasıyla tarihsel süreklilik bilincinin kazandırılması, Allah'ın (c.c.) şahit ve vekil olarak yeterli olduğunun vurgulanması, kudret ve galibiyetin bütünüyle Allah'a (c.c.) ait olduğunun telkin edilmesi, inkâr ve isyanda direnenlerin karşılaşacakları akıbetin bildirilmesi, Hz. Muhammed'e daha önce lütfedilen ilâhî nimetlerin hatırlatılması ve yakın gelecekte gerçekleşecek fetihlerin müjdelenmesi Kur'an'daki teselli üslubunun önemli boyutlarını oluşturmaktadır. Sonuç olarak teselli hitaplarının, Hz. Muhammed'in manevî direncini güçlendiren, nübüvvet sürecini yönlendiren ve İslâm'ın kemâle erişini hazırlayan bütüncül bir ilâhî rehberlik biçimi sunduğu ortaya konulmuştur. Bu teselli üslubu, sabır, sebat, tevekkül ve ilâhî va'de güven ilkeleri çerçevesinde her dönemde Müminler için de yol gösterici bir model teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Hz. Muhammed, İrşad, Teselli

Divine Consolation for Prophet Muḥammad in the Context of His Mission of Tablīgh and Irshād in the Qur'ān

Abstract

This study examines the Qur'ānic discourse of divine consolation for the Prophet Muḥammad in the context of his mission of *tablīgh* (the conveyance of revelation) and *irshād* (religious guidance). It seeks to identify the nature, thematic configuration, and functional role of the consolatory verses within the prophetic mission. Although previous scholarship has addressed *tablīgh*, *irshād*, and consolation individually, their structural and functional relationship within the prophetic mission has not been examined systematically and holistically. Therefore, this study offers a systematic and contextual reassessment of the Qur'ānic discourse that both directs and provide psychologically support to the Prophet throughout his mission. The relevant verses are analysed through a qualitative and interpretive methodology, with particular attention to their occasions of revelation (*asbāb al-nuzūl*), historical setting, and textual coherence (*sibāq*). The findings reveal that the Qur'ān adopts a multilayered and pedagogical strategy of guidance and consolation. This strategy includes vindicating the Prophet and clearing him of accusations, recalling the trials of earlier prophets to establish historical continuity, affirming that God is fully sufficient as Witness and Protector, emphasizing that ultimate authority and victory belong solely to Him, warning persistent deniers of the consequences they will ultimately face, reminding the Prophet of prior divine blessings, and giving glad tidings of forthcoming victories. The study concludes that these consolatory addresses constitute a comprehensive form of divine guidance that strengthens the Prophet's spiritual resilience, guides the course of the prophetic mission, and presents an enduring model of patience, steadfastness, and trust in divine promise for believers.

Keywords: Qur'ānic Exegesis (Tafsir), Qur'ān, Prophet Muḥammad, Irshād, Consolation

Giriş

İnsan, belirli bir amaç doğrultusunda yaratılmış ve sorumluluk bilinciyle varlık alanına çıkarılmış bir canlıdır. Kur'ân'da bu hakikat, “*Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve sizin artık huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?*”¹ ifadesiyle dile getirilmekte; insanın hem değerine hem de ahiret merkezli sorumluluğuna dikkat çekilmektedir. Bu sorgulama, sūra üfürülüp dirilişin gerçekleşmesinin ardından başlayacak olan hesap sürecine işaret etmektedir.²

Benzer şekilde “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır ?*”³ âyeti, insanın sorumluluktan bağımsız bir varlık olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Kur'ân, insanı ilâhî emir ve yasaklar karşısında bilinçli bir özne olarak konumlandırmakta; onu hesaba çekilmeyeceği zannıyla yaşamaktan sakındırmaktadır. Bu çerçevede Allah (c.c.), insanı kendi hâline bırakmamış; akıl nimetiyle birlikte peygamberler göndermiş ve ilâhî kitaplar indirmiştir.⁴ Nitekim Kur'ân'da her ümmete mutlaka bil elçi gönderildiği bildirilmektedir.⁵

Bütün peygamberler, tevhid inancını insanlara ulaştırma uğrunda yoğun bir mücadele vermiş; bu süreçte çeşitli zorluk ve sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Ancak bazı peygamberler, bu mücadele sırasında diğerlerine nispetle daha ağır ve dayanılması güç imtihanlara maruz kalmıştır. Kur'ân'da sabırlı, kararlı ve gayretli anlamındaki “*ülü'l-azm*”⁶ vasfıyla anılan bu peygamberler; Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'dir.⁷

Bu peygamberler arasında, tebliğ sürecinde en fazla sıkıntı ve meşakkate maruz kalanın Hz. Muhammed olduğu görülmektedir. Zira o, bütün insanlığa gönderilmiş son peygamberdir.⁸ Onun nübüvveti zaman ve mekân açısından evrensel bir mahiyet arz etmekte; bu durum, tebliğ ve irşad sorumluluğunu diğer peygamberlere kıyasla daha kapsamlı ve daha ağır bir hâle getirmektedir. Hz. Muhammed, son ilâhî mesajı insanlara ulaştırma sürecinde inkâr, alay, tehdit ve psikolojik baskılarla karşılaşmış; bu zorlu süreçte Allah (c.c.) tarafından vahiy aracılığıyla sürekli teselli edilmiştir.

Literatür taraması neticesinde, Hz. Muhammed'in tebliğ dili ve bunun Kur'ânî temelleri, tebliğ ve irşad stratejileri ile Hz. Muhammed'i teselli ve kalbini takviye bağlamında nüzûl sürecine dair sınırlı sayıda akademik çalışmanın bulunduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu çalışmalar, ilgili kavramlara önemli katkılar sunmakla birlikte, tebliğ, irşad ve teselli unsurlarını çoğunlukla birbirinden bağımsız temalar hâlinde ele almış; bu kavramların nübüvvet görevi içerisindeki yapısal ve işlevsel ilişkisini sistematik ve bütüncül bir çerçevede ele almamıştır. Özellikle tebliğ ve irşad sorumluluğu bağlamında Hz. Muhammed'e yöneltilen ilâhî tesellinin tematik tasnifi, bağlamsal analizi ve pedagojik işlevi üzerine müstakil bir değerlendirme sınırlı kalmıştır. Bu durum, Kur'ân'ın nübüvvet sürecinde Hz. Muhammed'i

¹ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), el-Mü'minûn 23/115.

² Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 18/130.

³ el-Kıyâme 75/36.

⁴ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *Bahrü'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 3/524.

⁵ bk. Yûnus 10/47; en-Nahl 16/36,63; Fâtr 35/24.

⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “azm”, 12/399-400.

⁷ Muhammed Aruçi, “Ülü'l-azm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/294.

⁸ bk. el-En'âm 6/19; el-A'râf 7/158; el-Ahzâb 33/40; Sebe' 34/2; el-Cum'a 62/3.

hem eğiten hem yönlendiren hem de psikolojik açıdan destekleyen hitaplarının görev bağlamı içerisinde yeniden ve sistematik biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, tebliğ ve irşad görevi sürecinde Hz. Muhammed'in maruz kaldığı inkâr, alay, tehdit ve psikolojik baskı karşısında ilâhî teselliye konu olan âyetler tematik, analitik ve bağlamsal bir yaklaşımla ele alınmıştır. Klasik ve modern Tefsir kaynakları başta olmak üzere Hadis ve İslâm Tarihi literatüründen istifade edilerek âyetler sıyak-sıbak ilişkisi içerisinde değerlendirilmiş; nüzül sebepleri ve tarihsel bağlam analizleri dikkate alınmıştır. Elde edilen veriler, nitel ve yorumsamacı yöntemlerle analiz edilerek Hz. Muhammed'in Kur'an'da teselli edilmesinin mahiyeti, amacı ve tebliğ-irşad sürecindeki işlevi ortaya konulmuştur. Bu yönüyle çalışma, Kur'an'daki teselli hitaplarını yalnızca manevî destek ifadeleri olarak değerlendiren yaklaşımlardan farklı olarak, onları tebliğ ve irşad sürecini yönlendiren, nübüvvet görevini yapılandıran ve Hz. Muhammed'in sabır ve sebatını kurumsallaştıran ilâhî bir rehberlik mekanizması olarak ele almaktadır. Böylece tebliğ-irşad-teselli ilişkisini bütüncül bir çerçevede inceleyerek literatüre bir katkı sunmaktadır.

Bu çerçevede öncelikle tebliğ, irşad ve teselli kavramlarının sözlük ve terim anlamları incelenecek; ardından söz konusu kavramların Kur'an'daki kullanım alanları ve nübüvvet göreviyle olan ilişkileri ele alınacaktır. Böylece Hz. Muhammed'e yönelik ilâhî tesellinin tebliğ ve irşad süreci içerisindeki konumu bütüncül bir perspektifle değerlendirilebilecektir.

1. Tebliğ, İrşad ve Teselli Kavramlarının Mahiyeti

1.1. Tebliğ

Tebliğ sözlükte “taşımak, ulaştırmak ve bildirmek” anlamlarına gelmektedir.⁹ İstılahta ise tebliğ, peygamberlerin yerine getirmekle yükümlü oldukları vacip görevlerden biri olup Allah'tan (c.c.) vahiy yoluyla kendilerine bildirilen ilâhî mesajları hiçbirini gizlemeden, eksiltmeden veya herhangi bir ilave bulunmadan olduğu gibi insanlara ulaştırmalarını ifade eder.¹⁰ Bu yönüyle tebliğ, nübüvvet görevinin merkezinde yer almakta ve peygamberlik misyonunun temel unsurlarından birini teşkil etmektedir. Zira bütün peygamberlerin temel görevinin, Allah'tan (c.c.) aldığı vahiy insanlara tebliğ etmek olduğunu belirleyen âyetlerden birinde Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “...Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir.”¹¹ Onlara düşen görev, insanlara hakkı bildirmek ve şirkin batıl ve çirkin olduğu hususunu onların dikkatine sunmaktır.¹² Bu âyette peygamberlerin sorumlu oldukları alanın sınırları çizilmekte ve onların, insanları iman etmeye zorlamakla değil, ilâhî mesajı ulaştırmakla mükellef oldukları açıkça ortaya konulmaktadır.

Tebliğ görevinin mahiyetini belirleyen bir diğer âyette ise Hz. Muhammed'e hitaben, *فَأَمَّا عَلَيْكَ* *الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ* “...*Senin görevin sadece tebliğ etmektir; hesaba çekmek bize aittir.*”¹³ buyrulmaktadır. Âyetin başında müşriklerle ilgili va'dedilen azabın bir kısmı Hz. Muhammed'e gösterilse de gösterilmese de her iki durumda Hz. Muhammed'e düşen görev, Allah'tan (c.c.) gelen vahiy bildirmektir. Tebliğden sonra iman etmeyenleri hesaba çekmek ise Allah'a (c.c.) aittir.¹⁴ Nâsiruddîn el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) yorumuna göre, bu âyette müşrikler hakkında va'dedilen azap konusunda

⁹ İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Kaynak Eserler 31 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), “Tebliğ”, 637.

¹⁰ Karagöz vd., “Tebliğ”, 637.

¹¹ en-Nahl 16/35.

¹² Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve haqâ'ıku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Budevî (Beirut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 2/212.

¹³ er-Ra'd 13/40.

¹⁴ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihabiddin Ömer b. Kesîr ed-Dımaşki İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (b.y.: Dâru Tayyibe, 1420), 4/472.

Hiz. Muhammed'in acele etmemesi gerektiğine işaret edilmektedir. Nitekim müşriklerin eninde sonunda hesaba çekilip hak ettikleri cezanın mutlaka gerçekleşeceğini Allah (c.c.) uhdesine almıştır.¹⁵

İlâhî vahyin eksiksiz bir biçimde tebliğ edilmesinin önemini vurgulayan âyetlerden biri de Hiz. Muhammed'e hitaben indirilen ve kendisinden, Rabbinden indirilen mesajı tereddütsüz bir şekilde insanlara ulaştırmasının istendiği şu âyettir: يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ “Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır...”¹⁶ Bu âyette, vahyin bildirilmesinde en ufak bir eksikliğin dahi ilâhî mesajın tebliğ edilmemesi anlamına geleceği açıkça ifade edilmektedir. Aynı âyette Hiz. Muhammed'in tebliğ esnasında insanlardan (inkârcılardan) gelebilecek zarar ve tehditlere karşı Allah (c.c.) tarafından korunacağı teminatı da verilmektedir.¹⁷

Bu ilâhî güvence, tebliğ görevinin zorlukları karşısında Hiz. Muhammed için aynı zamanda bir teselli mahiyeti taşımaktadır. Nitekim Hiz. Muhammed, tebliğ faaliyetleri sırasında müşriklerin baskı, tehdit ve fiilî saldırılarına maruz kalmış; hatta zaman zaman öldürülme teşebbüsleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Allah'ın (c.c.) bu yöndeki va' di, onun tebliğ görevini korkusuz ve kararlı bir şekilde sürdürmesini sağlamış; ilâhî destek ve koruma bilinci, psikolojik açıdan da Hiz. Muhammed'ı güçlendirmiştir.¹⁸ Bu yönüyle tebliğ, sadece bir bildirim faaliyeti değil, aynı zamanda ilâhî teselliyle desteklenen ağır bir sorumluluk alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Kur'an'ın bütün insanlara bir mesaj ve bildirim olduğu şu âyette açıkça vurgulanmaktadır: هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ “İşte bu, bütün insanlara, bununla hem uyarılınsınlar hem Allah'ın ancak bir tek Tanrı olduğunu bilsinler hem de akıl sahipleri öğüt alsınlar diye yapılmış bir bildirimdir.”¹⁹ Kur'an'ın temel işlevlerinden biri, ilâhî mesajın insanlara açık ve bağlayıcı bir şekilde ulaştırılmasıdır. Âyetin yorumunu yapan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Kur'an'ın bu yönüyle insanlara karşı ilâhî hücceti tamamladığını belirtir. Ona göre Allah (c.c.), Kur'an'la kullarına hitabını ulaştırmış; onda yer alan öğüt ve ibretlerle onların mazeret ileri sürme imkânını ortadan kaldırmıştır.²⁰ Âyette Kur'an, bütün insanlara bir bildirim olarak nitelendirilmekte; böylece vahyin evrensel bir tebliğ niteliği taşıdığı vurgulanmaktadır. Buna göre Kur'an, yalnızca belirli bir topluma değil, bütün insanlığa hitap eden ilâhî bir mesajdır.

1.2. İrşad

İrşad, sözlükte “doğru yolu bulmak, doğru yolda sebat etmek” anlamına gelen rüşd kökünden türemiş bir masdar olup “doğru yolu göstermek” anlamını ifade eder.²¹ Dinî bir kavram olarak irşad ise, Müminleri dinî sorumluluklarını yerine getirmeye yönlendirmek, onları iman, amel ve ahlâk bakımından doğru olana sevk etmek anlamında kullanılmaktadır.²² Bu yönüyle irşad, tebliğin tamamlayıcısı olup

¹⁵ Nâsiruddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 3/190.

¹⁶ el-Mâide 5/67.

¹⁷ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve haqâ'îku't-te'vîl*, 1/461.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî ma'âni't-tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/63.

¹⁹ İbrâhîm 14/52.

²⁰ Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiyye ve't-Türâs, 1420/2000), 17/57.

²¹ Bekir Topaloğlu, “İrşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/454.

²² Karagöz vd., “İrşad”, 319.

ilâhî mesajın hayata geçirilmesine yönelik bir rehberlik faaliyetini ifade etmektedir. Din terminolojisinde irşad, hidayetle aynı anlamda kullanılmaktadır.²³

İrşad kelimesi Kur'an'da yer almamakla birlikte, bu kavramla aynı kökten gelen rüşd ve türevleri, birçok âyette geçmektedir.²⁴ Söz konusu âyetlerde rüşd, genellikle sapkınlığın zıddı olarak, insanı hakka ve doğruya ulaştıran bir istikamet anlamında kullanılmaktadır. Bu durum, irşadın Kur'ânî bir temele sahip olduğunu ve ilâhî rehberlikle doğrudan ilişkili bir kavram olduğunu göstermektedir.

İrşad görevini yerine getiren ve insanlara doğru yolu göstermeye çalışan kimseye mürşid denir.²⁵ Kur'an'da mürşid kavramı, Ashâb-ı Kehf kıssası bağlamında “doğruya yönelten rehber”²⁶ anlamında geçmektedir. Aynı kökten türetilen râşid ve reşid kelimeleri de doğruya ulaştıran, isabetli olan ve hidayete sevk eden anlamlarını taşımaktadır. Nitekim Reşid, Allah'ın (c.c.) esmâ-i hüsnâsından biri olup O'nun kullarını hikmetle doğru yola ilettiğini ifade etmektedir.²⁷

“İrşad kavramıyla anlam yakınlığı bulunan terimlerden biri de da'vettir. Da'vet, İnsanları İslâm dinini benimsemeye çağırma ve Müslümanları dinî görevlerini yerine getirmeye yönlendirme anlamlarını ihtiva etmekle birlikte, kullanımda daha çok birinci anlamda öne çıkmıştır. İrşad ise, iman etmiş kimselerin dinî bilinçlerinin geliştirilmesi ve doğru istikamette kalmalarının sağlanması bağlamında yaygınlık kazanmıştır.²⁸ Bu yönüyle irşad, süreklilik arz eden bir rehberlik faaliyet olarak değerlendirilebilir.

Kur'an'da Hz. Muhammed, Allah'a (c.c.) çağırıcı bir elçi olarak nitelendirilmiştir. İlgili âyette şöyle buyrulmaktadır: “وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا” (Ey Peygamber! Seni) emriyle Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatıcı bir ışık olarak (gönderdik).²⁹ Âyetin tefsirlerdeki yorumuna göre Hz. Muhammed, Allah'ın (c.c.) emriyle Allah'ın (c.c.) tevhidinde (birliğine) ve tâatine çağırıcı, karanlıkta kendisiyle aydınlatılan bir ışık olarak tasvir edilmektedir. Kendisiyle hidâyete ulaştırıldığı için Hz. Muhammed, etrafını aydınlatan ışığa benzetilmektedir.³⁰

İrşad görevi, peygamberlerin aslî görevlerinden biri olmakla birlikte,³¹ onların vefatından sonra İslâm ümmeti için de süreklilik arz eden bir sorumluluk alanı olarak devam etmektedir. İslâm ümmetinde bu görevin, bir topluluk tarafından yerine getirilmesi gerekir. Kur'an'da, Müminler arasından hayra çağırıcı, iyiliği emreden ve kötülükten sakındıran bir topluluğun bulunması emredilmektedir.³² Bazı müfessirlere göre Allah'ın (c.c.) bu emri, vacip hükmündedir. Dolayısıyla İslâm toplumunda her zaman da'vet ve irşad görevini hakkıyla yerine getiren bir topluluğun bulunması vaciptir. Böyle bir topluluk bulunmadığı takdirde bütün İslâm toplumu Allah (c.c.) katında sorumlu olur.³³

²³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “rşd”, 3/176.

²⁴ Hidayet Aydar, “Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/297.

²⁵ Karagöz vd., “İrşad”, 319-320.

²⁶ el-Kehf 18/17.

²⁷ İbn Manzûr, “rşd”, 3/175.

²⁸ Topaloğlu, “İrşad”, 22/454.

²⁹ 423; el-Ahzâb 33/46.

³⁰ Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr vd. (b.y.: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 6/361.

³¹ bk. el-Kehf 18/56.

³² bk. Âl-i İmrân 3/104.

³³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/37-39.

Kur'ân'ın beyanına göre iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, aynı zamanda Müminlerin ayırt edici özelliklerinden biridir.³⁴ Bu bağlamda irşad, yalnızca bireysel bir faaliyet değil, toplumsal yapıyı koruyan ve güçlendiren ahlâkî bir sorumluluk alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu görevin icrası, her zaman olumlu karşılık görmeyebilir. İrşad faaliyetleri sırasında karşılaşılan ilgisizlik, inkâr veya olumsuz tepkiler, bu görevi üstlenen kimseler için psikolojik bir yük oluşturabilmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da yer alan teselli içerikli hitaplar, irşad görevini yerine getirenlerin karşılaştıkları zorluklar karşısında yalnız olmadıklarını hatırlatmaktadır.

1.3. Teselli

Teselli, Arapçada سَلَّى (sellâ) ve اَسَلَّى (eslâ) fiillerinden türeyen bir masdar olup “keder ve üzüntüyü gidermek, güven vermek ve acıyı hafifletmek” anlamlarına gelmektedir.³⁵ Türkçede ise teselli, *avuntu* ve *avunma* anlamlarında kullanılmakta; “teselli bulmak” avunmak, “teselli etmek” veya “teselli vermek” ise avutmak şeklinde tanımlanmaktadır.³⁶ Bu bağlamda teselli, üzüntü veya sıkıntı içerisindeki bireyin yaşadığı olumsuzluğu hafifletmeye yönelik söz ve davranışları ifade etmekte olup, yalnızca duygusal bir rahatlama aracı değil, aynı zamanda bireye psikolojik destek sunan çok boyutlu bir fonksiyon üstlenmektedir.

Kur'ân'da teselli olgusu, özellikle tebliğ ve irşad görevini yerine getirirken çeşitli zorluklarla karşılaşan Hz. Muhammed'in maruz kaldığı inkâr, alay, tehdit ve toplumsal baskılar³⁷ bağlamında dikkat çekici bir şekilde yer almaktadır. İlâhî hitaplarda yer alan teselli içerikli ifadeler, Hz. Muhammed'in bu süreçte yalnız olmadığını hatırlatmakta; karşılaştığı olumsuzlukların ilâhî bilgi ve irade dâhilinde gerçekleştiğini bildirerek onun manevî direncini güçlendirmektedir.³⁸ Bu yönüyle Kur'ân'daki teselli hitapları, tebliğ ve irşad görevlerinin psikolojik yükünü hafifleten ilâhî bir yardım olarak değerlendirilebilir.

Kur'ân'da teselli ifadeleri, Hz. Muhammed'in şahsında bütün da'vetçileri ve irşad görevini üstlenen kimseleri kapsayan bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda teselli, tebliğ ve irşad faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkmakta; ilâhî mesajı insanlara ulaştırma sorumluluğunu üstlenen kimselerin karşılaşılabilecekleri zorluklar karşısında manevî dayanıklılık kazanmalarını sağlamaktadır.

Sonuç itibariyle Kur'ân'da teselli, Hz. Muhammed'in tebliğ ve irşad görevlerini yerine getirirken maruz kaldığı olumsuzluklar karşısında ilâhî destekle güçlendirilmesini ifade eden temel bir olgu olduğu görülmektedir. Bu yönüyle teselli, nübüvvet görevinin yalnızca ilâhî mesajı iletmekten ibaret olmadığını; aynı zamanda bu ağır sorumluluğun ilâhî destek ve güvenceyle birlikte yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Böylece tebliğ, irşad ve teselli kavramları, Kur'ân'da birbirini tamamlayan ve nübüvvet misyonunu bütüncül bir şekilde açıklayan temel unsurlar hâline gelmektedir.

³⁴ bk. Âl-i İmrân 3/110; et-Tevbe 9/71.

³⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “slâ”, 14/394; İbrâhim Enîs vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 1/446.

³⁶ Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük* (Erişim 15 Şubat 2026), “Teselli”.

³⁷ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 1/157-158.

³⁸ bk. el-En'âm 6/33; el-Hicr 15/97; Yâsîn 36/76.

2. Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yönelik İlâhî Tesellinin Temel Boyutları:

2.1. İnkârcıların İncitici Söz ve Tavrılarına Karşı Teselli

Hz. Muhammed, tebliğ görevi süresince inkârcıların çeşitli incitici söz ve ithamlarına maruz kalmıştır. Kur'an'da, bu sözlerin Hz. Muhammed üzerinde meydana getirdiği üzüntüye dikkat çekilmiş ve kendisine teselli verilmiştir. Nitekim bir âyette Allah (c.c.) şöyle buyurur: “(Resûlüm!) Onların söylediklerinin gerçekten seni üzmemekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler açıkça Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar.”³⁹

Müfessirler, söz konusu âyeti farklı açılardan yorumlamışlardır. Bu yorumlardan birine göre inkârcılar, Hz. Muhammed'i herhangi bir hüccet veya delile dayanarak değil, sırf inat ve taassup sebebiyle yalanlamaktadırlar. Bu sebeple inada dayalı bu tür bir tekbizin hakikatte bir değeri bulunmadığı ve Hz. Muhammed'nün bundan dolayı üzülmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Zira böyle bir yalanlama, peygamberlik görevine ve ilâhî mesaja herhangi bir zarar vermemektedir.

Bir diğer yoruma göre ise inkârcıların yalanlaması, Hz. Muhammed'in şahsına yönelik bir reddiye anlamı taşımamaktadır. Çünkü o, yalnızca kendisine vahyedileni tebliğ eden bir elçidir. Asıl yalanlanan husus, onun doğruluğuna delâlet eden ve sözünün kabulünü gerektiren Allah'ın (c.c.) âyetleridir. Bu yönüyle âyet, hedef alınanın peygamberin şahsı değil, ilahî vahiy olduğunu bildirerek Hz. Muhammed'i teselli etmektedir.⁴⁰

Müşrikler, Hz. Muhammed'e yönelik çeşitli çirkin ve incitici sözler sarf ederek onu psikolojik baskı altına almayı ve bu yolla tebliğ görevini etkisiz hâle getirmeyi amaçlamışlardır. Bu bağlamda Allah'ın (c.c.) indirdiği vahiy için önce “karmakarışık düşler” nitelemesini yapmışlar, ardından bu ithamlarını değiştirerek vahyin Hz. Muhammed tarafından uydurulduğunu ileri sürmüşlerdir. Daha sonra ise onu bir şair olarak nitelendirmişlerdir.⁴¹ Bununla da yetinmeyen müşrikler, Hz. Muhammed hakkında “deli”, “deli şair” ve “kâhin” gibi aşağılayıcı lakaplar kullanmışlardır.⁴²

Kur'an, müşriklerin Hz. Muhammed'e yönelik bu mesnetsiz ve edep dışı ithamlarının asılsızlığını ortaya koyan aklî deliller sunmak suretiyle onu teselli etmektedir. Nitekim ilgili âyetlerden birinde Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ” “Düşünmediler mi ki yıllarca beraber oldukları o peygamberde delilikten eser yoktur; o ancak kesin bir uyarıcıdır.”⁴³

Hicr Sûresi 15/6. âyette müşriklerin Hz. Muhammed'i, “Ey kendisine vahiy gelen adam! Sen kesinlikle cinlere kapılmış birisin!” sözleriyle itham etmeleri üzerine yukarıdaki âyetin (A'râf 7/184) nâzil olduğu belirtilmektedir.⁴⁴ Rivayetlere göre âyetin nüzül sebebi şu şekilde açıklanmıştır: Hz. Muhammed, bir gece Safâ tepesine çıkarak Kureyş Kabilelerini tek tek isimleriyle çağırılmış ve onları Allah'ın (c.c.) azabına karşı uyarmıştır.⁴⁵ Bu uyarının gece vakti yapılmasını bahane eden bazı

³⁹ el-En'âm 6/33.

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdürrahîm (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/107-108.

⁴¹ bk. el-Enbiyâ 21/5.

⁴² bk. el-Hicr 15/6; es-Sâffât 37/36; ed-Duhân 44/14; et-Tûr 52/29; el-Kalem 68/2, 51; el-Hâkka 69/41-42.

⁴³ el-A'râf 7/184.

⁴⁴ Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957), 1/346.

⁴⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdürrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*, thk. Ahmed Abdüşşâfi (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 93.

Kureyşliler, Hz. Muhammed hakkında “şüphesiz sizin bu arkadaşınız delidir, gece kalkıp sabaha kadar bağırmaktadır” şeklinde sözler sarf etmişlerdir.⁴⁶

Müşriklerin, Hz. Muhammed’e yönelik sarf ettikleri çirkin ve incitici sözler karşısında Allah (c.c.), onu şu âyetle temize çıkarmaktadır: “...*Bu arkadaşınız (Muhammed) ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir.*”⁴⁷ Âyette Hz. Muhammed’den “arkadaşınız” şeklinde söz edilmesi dikkat çekicidir. Bu ifade, onun peygamberlikten önce yaklaşık kırk yıl boyunca Mekke’de Kureyş Kabilesi arasında yaşamış olmasına işaret etmektedir. Mekke halkı, bu uzun süre zarfında Hz. Muhammed’in doğruluktan ve güvenilirlikten ayrılmadığını, sağlam bir zihne ve dürüst bir kişiliğe sahip olduğunu yakından bilmekteydi. Bu sebeple peygamberlik göreviyle gönderildikten sonra ona büyücü, deli ve benzeri ithamlarda bulunmaları, müşriklerin açık bir çelişkisi ve hakikatten uzak tutumları olarak değerlendirilmektedir.⁴⁸

Kur’ân, Hz. Muhammed’in müşriklerin kin ve kıskançlık kaynaklı bu isnatlarından uzak olduğunu başka âyetlerde de kesin bir dille ortaya koymaktadır. Nitekim bir pasajda şöyle buyrulmaktadır:

“Sen öğüt vermeye devam et; Rabbinin lütfu sayesinde sen asla ne bir kâhinsin ne de bir mecnun. Demek onlar, ‘O bir şairdir; zamanın sillesini yiyeceği günü bekliyoruz’ diyorlar öyle mi? De ki: Bekleyin bakalım, ben de sizinle birlikte beklemekteyim!’ Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?”⁴⁹

Bu pasajda geçen ilk âyet, Hz. Muhammed’e tebliğ ve da’vet görevini sürdürmesi yönünde bir emir verdikten sonra, müşriklerin kendisine yönelttikleri ithamları reddederek onu teselli etmektedir.⁵⁰ Pasajın son âyetinde yer alan “bunu onlara akılları mı emrediyor?” ifadesini büyük müfessirlerden Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) şu şekilde yorumlamaktadır: Müşrikler, Hz. Muhammed hakkında birbiriyle çelişen hükümler ileri sürmektedirler. Bir taraftan onu kâhin olarak nitelendirirken, diğer taraftan deli olarak vasıflandırmaları bu çelişkinin açık bir göstergesidir. Nitekim kâhin, son derece uyanık ve ince görüşlü bir kimse olarak tasavvur edilirken; deli, aklı örtülü ve düşüncesi karışık kişi olarak kabul edilmektedir. Bu iki vasfın aynı şahısta toplanması mümkün değildir. Aynı şekilde Hz. Muhammed’i hem deli hem de şair olarak nitelendirmeleri de tutarsızdır. Zira şairin sözü ölçülü, düzenli ve düşünce süzgecinden geçirilmiş bir mahiyet arz eder. Bu bağlamda müşriklerin ileri sürdükleri bu çelişkili iddiaların, akli bir temele dayanmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.⁵¹

Kur’ân, müşriklerin sözlerinden etkilenip üzülmemesi için Hz. Muhammed’i başka âyetlerle de teskin ve teselli etmektedir. Nitekim Allah (c.c.) bir âyette şöyle buyurur: “*Onların sözleri seni üzmesin. Biz onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da elbette biliyoruz.*”⁵² Allah (c.c.), müşriklerin gerek gizli gerek açık tüm söz ve davranışlarını bildiğini ifade ederek, onların inkâr, yalanlama ve incitici

⁴⁶ Süyûtî, *Lübâbü’n-nukûl*, 93.

⁴⁷ en-Necm 53/2.

⁴⁸ Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîrû’l-vasîf li’l-Şur’âni’l-kerîm* (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1418), 14/59.

⁴⁹ et-Tûr 52/29-32.

⁵⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî İbn Atrıyye, *el-Muharrarü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422), 5/191.

⁵¹ Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâye’l-kitâbi’l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 8/150.

⁵² Yâsin 36/76. Ayrıca bk. el-Hicr 15/97.

söylemlerinin karşılıksız kalmayacağını bildirmektedir. Bu yönüyle âyet, Hz. Muhammed'i ilahî adaletin mutlaka tecelli edeceği konusunda teselli etmektedir.⁵³

Müşriklerin Hz. Muhammed'e yönelik incitici sözlerine bir diğer örnek, Âs b. Vâil'in ona "soyu kesik" şeklinde hitap etmesidir. Bu söz üzerine Kevser Sûresi nazil olmuştur.⁵⁴ Sûrenin üçüncü âyetinde, asıl soyu kesik olanın Hz. Muhammed'e kin besleyen ve onu ayıplayan kişi olduğu bildirilmiştir. Sûrenin ilk âyetinde ise Hz. Muhammed'e "kevser"⁵⁵ verildiği müjdelanmaktadır⁵⁶

Müşriklerin Hz. Muhammed'e yönelttikleri incitici sözler, onun peygamberlik görevini itibarsızlaştırmayı amaçladığı gibi, sergiledikleri düşmanca ve alaycı tavırlar da tebliğ faaliyetini engellemeyi hedeflemiştir. Ancak Kur'an-ı Kerim, bu sözlü ve fiilî saldırıları bir bütün olarak ele almış; Hz. Muhammed'i önceki elçilerin de benzer itham ve eziyetlere maruz kaldığını hatırlatarak teselli etmiştir. Böylece ilahî teselli, yalnızca müşriklerin kırıcı sözlerinin meydana getirdiği üzüntüyü gidermeyi değil, aynı zamanda onların olumsuz davranışları karşısında sabır, sebat ve güven duygusunu güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'deki teselli ifadeleri, müşriklerin hem sözlü saldırılarıyla hem de incitici tavırlarıyla doğrudan bağlantılı bir anlam bütünlüğü içinde değerlendirilmelidir.

Ehl-i kitabın Hz. Muhammed'e yönelik sergiledikleri rahatsız edici tutumlar ve bu tutumlar karşısında ilahî teselli, Kur'an'da şu âyetle dile getirilmektedir: "*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyor.*"⁵⁷ Âyette geçen "kendilerine kitap verdiklerimiz" ifadesiyle, Abdullah b. Selâm gibi Ehl-i kitap mensubu olup iman eden kimselerin kastedildiği belirtilmektedir. Bu kimseler, Hz. Muhammed'in Allah'ın (c.c.) hak peygamberi olduğunu bilmekte ve onu, çocuklar arasındaki kendi oğullarını tanıdıkları gibi açık bir kesinlikle tanımaktaydılar. Nitekim Tevrat'ta Hz. Muhammed'in niteliklerini okumuş ve bu bilgiler doğrultusunda onun peygamberliğini tasdik etmişlerdir.⁵⁸

Kaynaklarda bu hususa dair şu rivayet nakledilmektedir: Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra Hz. Ömer, Abdullah b. Selâm'a, "Allah (c.c.), Hz. Muhammed hakkında '*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu, kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar*' âyetini indirdi. Bu tanımanın mahiyeti nasıldır?" diye sormuştur. Abdullah b. Selâm bu soruya, "Oğlumu çocukların arasında görüp tanıdığım gibi, Hz. Muhammed'i gördüğümde de onu derhal tanıdım; hatta onu kendi oğlumdan daha iyi tanımım" şeklinde cevap vermiştir. Hz. Ömer'in, "bu nasıl olur?" sorusu üzerine ise Abdullah b. Selâm, Hz. Muhammed'in Allah'ın (c.c.) resülü olduğuna ve hak peygamber olarak gönderildiğine dair kesin bilgiye sahip olduğunu, zira bu özelliklerin kendi kitaplarında açıkça yer aldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, onun bu sözlerini tasdik etmiştir.⁵⁹

Abdullah b. Selâm örneğinde görüldüğü üzere, Ehl-i kitaptan bazı kimseler Hz. Muhammed'in vasıflarını kendi kutsal metinlerinden bildikleri için onun Allah'ın (c.c.) elçisi olduğuna iman

⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/72.

⁵⁴ Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl*, 217.

⁵⁵ Kevser kelimesi, bazı rivayetlere göre cennette bir nehir olup Allah'ın (c.c.) Hz. Muhammed'e ikramıdır; bazı rivayetlere göre ise "çokça hayır" anlamına gelmektedir.

⁵⁶ bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 24/645-647.

⁵⁷ el-Bakara 2/46.

⁵⁸ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbn Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422), 2/12-13.

⁵⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/13.

etmişlerdir. Buna karşılık Ehl-i kitaptan bir grup ise, sahip oldukları bu bilgiyi bile bile gizlemiş ve gerçeği örtbas etmeyi tercih etmiştir. Onların bu tutumu Kur’ân’da eleştirilmektedir.⁶⁰

Sonuç olarak Kur’ân, inkârcıların Hz. Muhammed’e yönelik gerek sözlü ithamlarını gerekse fiilî ve olumsuz tutumlarını farklı boyutlarıyla ele alarak bunların hakikate dayanmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Onu deli, şair, kâhin veya vahyi uyduran biri olarak niteleyen sözlü saldırılar ile gerçeği bile bile gizlemeye dayalı pasif tavırlar, Kur’ân tarafından hem aklî hem de ahlâkî delillerle reddedilmekte; Hz. Muhammed bu süreçte ilahî bilginin kuşatıcılığı ve ilahî adaletin mutlaka tecelli edeceği gerçeğiyle teselli edilmektedir. Böylece Kur’ân, inkârcıların söz ve davranışlarının tebliğ görevine zarar vermeyeceğini vurgulamakta; Hz. Muhammed’i, karşılaştığı tüm incitici tutumlara rağmen risâlet görevini kararlılıkla sürdürmeye yönlendirmektedir.

2.2. Önceki Peygamberlerin Tecrübeleri Üzerinden Teselli

Kur’ân, Hz. Muhammed’i teselli etme bağlamında zaman zaman önceki peygamberleri örnek göstermektedir. Zira ilâhî risâlet tarihinde yer alan bütün peygamberler, gönderildikleri toplumlar tarafından çeşitli şekillerde yalanlanmış ve pek çok sıkıntıya maruz kalmışlardır. Bu yönüyle Hz. Muhammed’in karşılaştığı zorluklar, risâlet sürecinin tabîî bir parçası olarak sunulmakta ve kendisinden önceki peygamberlerin yaşadıkları tecrübeler hatırlatılarak teselli edilmektedir. Nitekim bu duruma işaret eden bir âyette Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

“Andolsun ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Fakat onlar, yalancılıkla itham edilmelerine ve eziyete uğramalarına rağmen sabrettiler; sonunda yardımımız onlara yetişti. Allah’ın sözlerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur. Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazıları sana da geldi.”⁶¹

Bu âyet, Hz. Muhammed’e yöneltilen yalanlama ve eziyetlerin kendisine özgü bir durum olmadığını ortaya koymakta; önceki peygamberlerin de benzer imtihanlardan geçtiklerini hatırlatarak Hz. Muhammed’i sabır ve sebat konusunda teselli etmektedir. Aynı zamanda ilâhî yardımın mutlaka gerçekleşeceği ve Allah’ın (c.c.) va’ dinin değişmez olduğu vurgulanarak, risâlet mücadelesinin nihâî akıbetinin hayırla sonuçlanacağı bildirilmektedir.

Söz konusu âyette geçen *وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ* ifadesi, Allah’ın (c.c.) verdiği hükmü değiştirebilecek hiçbir gücün bulunmadığına işaret etmektedir.⁶² Bu ifade, özellikle peygamberlere yönelik ilâhî va’ din kesinliğini ve değişmezliğini vurgulayan temel bir ilkeye karşılık gelmektedir. Bu ilke başka âyetlerde de açık bir şekilde dile getirilmektedir: “*Andolsun ki elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza geçmişte söz vermiştik: Zafere mutlaka onlar ulaşacaklar ve galip gelenler kesinlikle bizim ordumuz olacak.*”⁶³ Bu âyet, ilâhî yardım ve zafer va’ dinin yalnızca Hz. Muhammed’e değil, bütün peygamberlere yönelik ezeli bir ilke olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla risâlet mücadelesi süresince karşılaşılan yalanlama ve eziyetler geçici olup, nihâî sonuç Allah’ın (c.c.) va’ di doğrultusunda şekillenmektedir. Bu bağlamda söz konusu âyetler, Hz. Muhammed’in kalbini teskin eden, risâlet yolundaki sebatını pekiştiren ve ilâhî va’ din mutlaka gerçekleşeceğini bildiren kesin bir güvence niteliği taşımaktadır.⁶⁴

⁶⁰ el-Bakara 2/146.

⁶¹ el-En’âm 6/34.

⁶² Begavî, *Me’âlimü’t-tenzil*, 3/140.

⁶³ es-Sâffât 37/171-173. Ayrıca bk. el-Mü’min 40/51; el-Mücâdele 58/21.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), 26/363.

Önceki peygamberlerden örnek verilerek Hz. Muhammed'i teselli eden bir başka âyette Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “Senden önceki peygamberlerle de alay edilmiş, sonunda onlarla alay edenleri, alaya aldıkları şey (azap) kuşatıvermişti.”⁶⁵ Bu âyet, peygamberlerle alay etmenin ilâhî düzende cezasız kalmadığını ortaya koymakta ve risâlet tarihindeki sürekliliğe dikkat çekmektedir. Nitekim önceki ümmetler, peygamberlerine yönelik alaycı ve küçümseyici tutumları sebebiyle ilâhî azaba maruz kalmışlardır.⁶⁶ Bu bağlamda âyet, bir taraftan Hz. Muhammed'i teselli ederken, diğer taraftan müşrikleri açık bir şekilde uyarmakta; geçmişte benzer tutumlar sergileyen toplumların akıbetini hatırlatarak aynı sonucun tekrar edebileceğine işaret etmektedir.⁶⁷

Kur'an'da Ehl-i kitap bağlamında Hz. Muhammed'i önceki peygamberlerden Hz. Mûsâ ile teselli eden bir âyette, Yahudilerin Hz. Muhammed'den gökten bir kitap indirmesini talep etmeleri hatırlatılarak şöyle buyrulmaktadır: “Ehl-i kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Onlar bundan daha büyüğünü Mûsâ'dan istemişlerdi 'Bize Allah'ı apaçık göster' demişlerdi de bu haksız davranışları yüzünden onları hemen yıldırım çarpmıştı...”⁶⁸

Bu âyet aracılığıyla Hz. Muhammed'e verilen mesaj şudur: Ehl-i kitabın kendisinden talep ettiği olağanüstü istekler, risâlet tarihinde ilk defa ortaya çıkmış değildir. Aksine onlar, Hz. Mûsâ'dan bundan çok daha ileri taleplerde bulunmuş; hatta Allah'ı (c.c.) açıkça görmeyi istemek gibi imkânsız ve haddi aşan istekler ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple maruz kaldıkları ilâhî ceza, söz konusu taleplerin samimiyetsizliğini ve sınır tanımazlığını açıkça ortaya koymuştur.⁶⁹ Böylece Kur'an, Hz. Muhammed'i önceki peygamberlerin yaşadığı benzer tecrübeler üzerinden teselli etmekte ve karşılaşılan tutumların risâlet sürecinin tabii bir parçası olduğunu vurgulamaktadır.

Kur'an'da Hz. Muhammed'i teselli eden bir başka ifade de önceki peygamberlerden özellikle ülü'l-azm olanların gösterdiği sabır örnek gösterilerek yer almaktadır. Bu bağlamda Allah (c.c.), Hz. Muhammed'e hitaben şöyle buyurmaktadır: “Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret...”⁷⁰ Âyette geçen أُولُوا الْعَزْمِ terimi, müfessirler tarafından “kararlılık, sabır ve sebat sahibi” şeklinde açıklanmıştır.⁷¹ Yine âyette yer alan مِنَ الرُّسُلِ ifadesi hakkında iki temel yorum yapılmıştır. Birinci yoruma göre âyet, “peygamberlerden ülü'l-azm olanların sabrettikleri gibi sen de sabret” anlamına gelmektedir. Bu yorumu benimseyen müfessirler,⁷² Ahzâb Sûresi 7. âyette isimleri zikredilen Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'i ülü'l-azm peygamberler olarak kabul etmişlerdir.⁷³

İkinci yoruma göre ise âyet, “önceki bütün peygamberlerin azim ve kararlılıkla sabrettikleri gibi sen de sabret” anlamını taşımaktadır. Bu yorumu benimseyen müfessirler, risâlet görevini üstlenen bütün peygamberlerin azim, sebat ve sabır vasıflarıyla temayüz ettiklerini; vahyin tebliği sürecinde

⁶⁵ el-En'âm 6/10. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/41.

⁶⁶ Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 2/100.

⁶⁷ Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 2/100-101.

⁶⁸ en-Nisâ 4/153. Not: Kaynaklarda, Yahudilerden Ka'b b. Eşref ve bazı kimselerin Hz. Muhammed'den, Hz. Mûsâ'ya verilen Tevrat gibi gökten tek seferde indirilen bir kitap talep ettikleri rivayet edilmektedir. Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) göre bu talep, hakikati öğrenme amacı taşımaktan ziyade, peygamberle inatlaşmaya dayalı bir tutumun sonucudur. Nitekim bu isteğin samimi bir arayıştan kaynaklanması hâlinde, ilâhî hikmet çerçevesinde karşılık bulması mümkün olabilirdi.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/584-585.

⁷⁰ el-Ahkâf 46/35.

⁷¹ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/319.

⁷² Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir eş-Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415), 7/241.

⁷³ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/319.

karşılaştıkları zorluklar karşısında ilâhî takdire teslimiyet gösterdiklerini vurgulamışlardır.⁷⁴ Bu çerçevede ikinci yorum, peygamberlik müessesesinin genel karakterini yansıtmaya bakımından daha kapsayıcı kabul edilmiştir.

Ülü'l-azm peygamberlerin sabrını konu edinen bu ilâhî ilkeye, hadislerde de dikkat çekilmektedir. Nitekim Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Muhammed'in şöyle buyurduğu nakledilmektedir: Ey Âişe! Şüphesiz Allah (c.c.), ülü'l-azm peygamberleri dünya sıkıntıları ve cazibeleri karşısında sabırla yükümlü kılmıştır. Allah (c.c.), onları neyle yükümlü tutmuşsa beni de onunla yükümlü tutmuştur. Bu ifadeden sonra Hz. Muhammed, Ahkâf Sûresi 46/35. âyetini okuyarak bu ilkeyi teyit etmiştir.⁷⁵

Allah (c.c.), müşriklerin yalanlamaları karşısında Hz. Muhammed'e ülü'l-azm peygamberlerin sabrını örnek gösterdikten sonra, âyetin devamında azabın gerçekleşmesi hususunda acele edilmemesini de tavsiye etmektedir. Zira inkârcılar, kendilerine va'd edilen azapla karşılaşacakları gün, dünya hayatını sanki gündüzün kısa bir saati kadar yaşamış gibi algılayacaklardır.⁷⁶ Kur'an'ın birçok âyetinde kıyamet günü dünya hayatının son derece kısa bir süre olarak idrak edileceği vurgulanmakta;⁷⁷ bu gerçek hatırlatılarak Hz. Muhammed'e, inkârcıların yalanlamaları sebebiyle sıkıntıya düşmemesi, sabır ve sebatla risâlet görevini sürdürmesi telkin edilmektedir.

Sonuç olarak Kur'an, Hz. Muhammed'i teselli etme bağlamında önceki peygamberlerin yaşadığı tecrübeleri sistematik bir biçimde hatırlatmaktadır. Yalanlanma, alay edilme, haksız taleplerle karşılaşma ve tebliğ sürecinde çeşitli sıkıntılara maruz kalma gibi durumların, risâlet tarihinin değişmez unsurları olduğu vurgulanmakta; bu zorluklar karşısında gösterilen sabır ve sebatın ilâhî yardım ve nihâî başarıyla sonuçlandığı ifade edilmektedir. Özellikle ülü'l-azm peygamberlerin örnekliği üzerinden sabır ilkesinin öne çıkarılması, Hz. Muhammed'in karşılaştığı olumsuzlukların geçici olduğunu ve ilâhî va'din mutlaka gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Kur'an, Hz. Muhammed'i önceki peygamberlerle aynı ilâhî çizgide konumlandırarak hem risâlet görevinde kararlılığını pekiştirmekte hem de onun kalbini teskin eden güçlü bir tarihsel ve teolojik zemin sunmaktadır.

2.3. Allah'ın Şahit ve Vekil Olarak Yeter Olduğu Gerçeğiyle Teselli

Kur'an, inkârcıların Hz. Muhammed'in nübüvvetini reddetmeleri karşısında, onun hak peygamber olduğuna bizzat Allah'ın (c.c.) şahitlik ettiğini bildirerek Hz. Muhammed'i teselli etmektedir. Bu husus bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilir: "... Seni insanlara elçi olarak gönderdik; şahit olarak da Allah yeter!"⁷⁸ Bu âyet, Hz. Muhammed'in risâlet görevini hakkıyla yerine getirdiğine ve peygamberlik iddiasında sadık olduğuna dair en güçlü delilin Allah'ın (c.c.) şahitliği olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁹ İnkârcılar bu gerçeği kabul etmeseler bile, Allah'ın (c.c.) tanıklığı Hz. Muhammed için yeterli ve bağlayıcıdır. Nitekim ilâhî şahitlik, Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat eden en kesin hüccet olup aynı zamanda onun için büyük bir teselli vesilesidir. Bazı kaynaklarda "şahit olarak Allah (c.c.) yeter" ifadesi, şöyle yorumlanmıştır: Senin risâlet görevini hakkıyla yerine getirdiğine de şahit olarak

⁷⁴ Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 13/191.

⁷⁵ Ebû Şucâ' Şireveyh b. Şehredâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hişâb*, thk. Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 5/426 (8628).

⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 7/305.

⁷⁷ bk. Yûnus 10/45; el-Ahkâf 46/35; en-Nâzi'ât 79/46.

⁷⁸ en-Nisâ 4/79.

⁷⁹ Şeyh Alvân Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye el-mûdîhatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye* (Mısır: Dâru Rukkâbî, 1419), 1/161.

Allah (c.c.) yeter, senin tebliğini kabul edip etmeyen insanlara da şahit olarak Allah (c.c.) yeter.⁸⁰ Böylece Hz. Muhammed'in, iman etmeyenlerden dolayı üzülmemesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Hz. Muhammed'in peygamberliğine en büyük şahidin Allah (c.c.) olduğu, bir başka âyette de açıkça vurgulanır: “*De ki: Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirdir? De ki: Benimle sizin aranızda Allah şahittir...*”⁸¹ Ebü'l-Hasen el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) naklettiğine göre bu âyet, Mekke müşriklerinin Hz. Muhammed'in peygamberliğini tasdik eden hiçbir şahidin bulunmadığını iddia etmeleri üzerine nâzil olmuştur.⁸² Böylece Kur'an, beşerî şahit arayışlarını anlamsız kılarak ilâhî şahitliği tek ve yeterli delil olarak takdim etmektedir.

Kur'an, Hz. Muhammed'i sadece Allah'ın (c.c.) şahitliğiyle değil, aynı zamanda O'na tevekkül etmesi gerektiğini hatırlatarak da teselli etmektedir. Nitekim Nisâ Sûresi 81. âyette münafıkların ikiyüzlü tavırları haber verildikten sonra, Hz. Muhammed'e onlardan yüz çevirmesi ve yalnızca Allah'a (c.c.) güvenip dayanması emredilir.⁸³ Münafıklar, Hz. Muhammed'in huzurunda itâatkâr bir tutum sergilerken, kendi aralarında onun emirlerine aykırı planlar yapmışlardır. Allah (c.c.) ise onların gizli niyetlerini bildiğini ve kayda geçirdiğini haber vererek Hz. Muhammed'i teskin etmiştir.⁸⁴ Âyetin sonunda “*Vekil olarak Allah yeter*” buyrulurken, güvenilip dayanılacak yegâne merciin Allah (c.c.) olduğu vurgulanmıştır.

Benzer şekilde, bir başka âyette Hz. Muhammed'e inkârcıların ve münafıkların eziyetlerine aldırması, onların taleplerine boyun eğmemesi ve yalnızca Allah'a (c.c.) tevekkül etmesi emredilir: “*Kâfirlere ve münafıklara itaat etme, onların eziyetlerine aldırma! Allah'a güvenip dayan. Vekil olarak Allah yeter.*”⁸⁵ Zemahşerî, bu âyeti tefsir ederken Hz. Muhammed'e, hak yol üzerindeki istikrarını koruması ve inkârcıların baskılarına karşılık vermeksizin Allah'a (c.c.) dayanması gerektiğinin telkin edildiğini belirtir. Zira koruyucu ve vekil olarak Allah (c.c.) yeterlidir.⁸⁶

İnkârcıların inatçı tutumları karşısında Hz. Muhammed'i Allah'a (c.c.) tevekküle yönelten bir başka âyette ise şöyle buyrulmaktadır: “*O halde sen Allah'a güvenip dayan. Çünkü sen apaçık hakikat üzeresin...*”⁸⁷ Âyetin devamında, ölü, sağır ve kör benzetmeleriyle inkârcıların hakikate kapalı hâlleri tasvir edilmekte; Hz. Muhammed'in herkesin iman etmesinden sorumlu olmadığı vurgulanmaktadır. Böylece Hz. Muhammed'in, iman etmeyenlerin tutumları karşısında kendisini yıpratmaması, görevini yerine getirdikten sonra sonucu Allah'a (c.c.) bırakması istenmektedir.⁸⁸ Bu da Kur'an'ın, Allah'ın (c.c.) şahitliği ve vekilliği üzerinden Hz. Muhammed'i teselli ettiğini açıkça göstermektedir.

2.4. Kuvvet, Kudret ve İzzetin Allah'a Ait Olduğunu Hatırlatmakla Teselli

Kur'an, kuvvet, kudret ve izzetin bütünüyle Allah'a (c.c.) ait olduğunu vurgulayarak Hz. Muhammed'i inkârcıların tutumları karşısında teselli etmektedir. Bu hakikat bir âyette şöyle ifade edilir: “*Göklerde bulunanlar da yerde bulunanlar da Allah'ı tesbih ediyor. Egemenlik O'nundur ve hamd O'na*

⁸⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 8/561.

⁸¹ el-En'âm 6/19.

⁸² Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 216-217.

⁸³ bk. en-Nisâ 4/81.

⁸⁴ Vehbe b. Mustafa ez-Zühaylî, *et-Tefsîrü'l-vasîf* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1422), 1/350.

⁸⁵ el-Ahzâb 33/48.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/547.

⁸⁷ en-Neml 27/79-81.

⁸⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 6/159.

mahsustur. O'nun her şeye gücü yeter."⁸⁹ Âyet, kâinattaki tüm varlıkların ister sözle ister hâl diliyle Allah'ı (c.c.) tesbih ederek O'nun mutlak hükümlerine boyun eğdiğini bildirmektedir. Bu evrensel teslimiyet karşısında inkârcıların direnç göstermeleri, ilâhî kudret açısından bir değer taşımamaktadır.⁹⁰

Benzer şekilde Kur'ân, "*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız...*" (İsrâ 17/44) buyurarak, kâinattaki her varlığın Allah'ın (c.c.) sınırsız kudretini tasdik ettiğini haber verir. Ancak insanların büyük bir kısmı bu kozmik tesbihin mahiyetini kavrayamamaktadır. Bu vurgu, Hz. Muhammed'e verilen tesellinin zeminini oluşturmaktadır: Kâinat bütünüyle Allah'a (c.c.) teslim olmuşken, inkârcıların inkârı ne ilâhî kudrete zarar verir ne de hakikatin değerini azaltır.

Güç ve kudretin yalnızca Allah'a (c.c.) ait olduğunu, Hz. Muhammed'in ise vahyi tebliğ etmekle yükümlü bulunduğunu açıkça ortaya koyan âyetlerden biri En'âm Sûresi 35. âyettir. Bu âyette, inkârcıların yüz çevirmesinin Hz. Muhammed'i üzmesi hâlinde, yeri yarıp inmeye veya göğe çıkmaya güç yetirip yetiremeyeceği sorularak, insanları zorla imana sevk etmenin mümkün olmadığı aklî bir delille ortaya konur. Ardından, "Allah dileseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirdi" buyrulur hidayet tamamen ilâhî iradeye bağlı olduğu vurgulanır. Böylece Hz. Muhammed'e, tebliğin sınırlarını aşan bir sorumluluk yüklenmediği hatırlatılarak teselli edilir.⁹¹

Kur'ân'ın bu yaklaşımı, bir başka âyette daha açık bir şekilde dile getirilir: "*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdî. Hal böyleyken, mümin olsunlar diye sen tutup insanları zorlayacak mısın!*"⁹² İmanın kalbî bir tasdik olduğu gerçeği hatırlatılarak, insanları imana zorlamanın anlamsız bir çaba olduğuna işaret edilmektedir. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in iman etmeyenler sebebiyle kendisini yıpratmaması gerektiği vurgulanır.⁹³ Bu da ilâhî tesellinin önemli bir boyutunu teşkil eder.

İzzetin bütünüyle Allah'a (c.c.) ait olduğu gerçeği ise, Hz. Muhammed'i doğrudan teskin eden bir başka âyette şöyle ifade edilir: "*Onların sözleri seni üzmesin. Kuşkusuz izzet tamamıyla Allah'ındır...*"⁹⁴ Bu âyet, inkârcıların alaycı ve yalanlayıcı sözlerinin hakikatte bir değer taşımadığını, gerçek galibiyet ve üstünlüğün yalnızca Allah'a (c.c.) ait olduğunu bildirmektedir.⁹⁵ Nitekim "*Kim izzet isterse, bilmeli ki izzet tamamıyla Allah'a aittir...*"⁹⁶ âyeti de bu hakikati pekiştirmektedir.

Sonuç olarak Kur'ân, kuvvetin, kudretin ve izzetin mutlak anlamda Allah'a (c.c.) ait olduğunu vurgulayarak Hz. Muhammed'i inkârcıların inkârı, muhalefeti ve dirençleri karşısında teselli etmektedir. Bu vurgu, bir taraftan müşriklerin sahip olduklarını düşündükleri dünyevî güç, nüfuz ve toplumsal üstünlüğün geçici ve sınırlı olduğunu ortaya koyarken, diğer taraftan peygamberlik görevinin başarısının insan iradesine veya maddî imkânlarla değil, ilâhî iradeye bağlı bulunduğunu hatırlatmaktadır. Böylece Hz. Muhammed, muhataplarının olumsuz tutumları karşısında yalnız olmadığı, her türlü kudret ve

⁸⁹ et-Tegâbün 64/1.

⁹⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/260.

⁹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-vecîz*, 2/287.

⁹² Yûnus 10/99.

⁹³ Ebû hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Tefsîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş vd. (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1440), 8/137.

⁹⁴ Yûnus 10/65.

⁹⁵ Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1420), 6/83.

⁹⁶ Fâtır 35/10.

hâkimiyetin sahibi olan Allah'ın (c.c.) himayesi ve desteği altında bulunduğu bilinciyle manevî olarak güçlendirilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in bu yaklaşımı, inkârcıların sergiledikleri güç gösterilerinin ve tehditlerinin hakikat karşısında kalıcı bir değer taşımadığını bildirirken, nihâî üstünlüğün Allah'a (c.c.) ve O'nun mesajına bağlı kalanlara ait olduğunu da teyit etmektedir. Bu yönüyle kuvvet, kudret ve izzetin Allah'a (c.c.) âidiyetini bildiren âyetler, Hz. Peygamber'in karşılaştığı psikolojik baskıları hafifletmekte, ona sabır, metanet ve kararlılık kazandırmakta; aynı zamanda tebliğ görevini güven ve teslimiyet içerisinde sürdürmesine zemin hazırlayan önemli bir ilâhî teselli işlevi görmektedir.

2.5. İnkâr ve İsyanda İsrar Edenlere Yönelik Azap Tehdidiyle Teselli

Kur'an, inkârda direnen ve isyankâr tutumlarını sürdüren kimseleri şiddetli azapla tehdit ederek Hz. Muhammed'i teselli etmektedir. Zira inkârcıların iman etmeme hususundaki ısrarları ve Hz. Muhammed'e karşı sergiledikleri düşmanca tavırlar, yalnızca sözle değil, ilâhî cezaya dair açık uyarılarla da karşılık bulmuştur. Bu bağlamda Kur'an, önceki ümmetlerin akıbetini hatırlatarak Hz. Muhammed'e teselli vermekte ve inkârcıların geleceğine dair ilâhî sünneti gözler önüne sermektedir.

Bu husus bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilir: “*Seni yurdundan çıkararak beldeden daha güçlü nice beldeler vardı ki, biz onların halklarını helak ettik; onlara yardım edecek kimse de yoktu.*”⁹⁷ Âyet, Mekke müşriklerinin Hz. Muhammed'i yurdundan çıkarmalarına atıf yapmakta; tarih boyunca peygamberlerini yalanlayan ve inkârda ısrar eden toplumların, sahip oldukları güç ve imkânlarla rağmen ilâhî azaptan kurtulamadıklarını bildirmektedir. Böylece Hz. Muhammed'e, inkârcıların geçici üstünlüklerinden etkilenmemesi telkin edilmektedir.

Nitekim Muhammed Sûresi 47/10. âyette müşriklerin yeryüzünde dolaşıp kendilerinden önce helâk edilen toplumların akıbetlerinden ibret almaları istenmiştir. Ancak Mekke müşrikleri bu çağrıya kulak asmayınca, Allah (c.c.), Hz. Muhammed'i teselli etmek amacıyla, onu yurdundan çıkararak beldeden çok daha güçlü toplulukların helâk edildiğini hatırlatmış ve benzer bir sonucun inkârda ısrar edenleri beklediğini bildirmiştir.⁹⁸ Bu hatırlatma hem inkârcılar için bir tehdit hem de Hz. Muhammed için ilâhî bir teselli niteliği taşımaktadır.

Kur'an, inkârda adeta yarışan kimselerin Allah'a (c.c.) hiçbir zarar veremeyeceklerini ve ahirette kendileri için herhangi bir nasibin bulunmadığını bildirerek Hz. Muhammed'i teselli etmektedir. Bu husus bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilir: “*(Resulüm!) İnkârda yarışanlar seni üzmesin; onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir. Allah ahirette onların hiçbir nasibi olmasın istiyor; onlar için büyük bir azap vardır.*”⁹⁹

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), bu âyeti ilâhî tesellinin kalbî tezahürü bağlamında yorumlar. Ona göre Allah'ın (c.c.) ahdi yeniden teyit etmesi, Hz. Muhammed'in kalbî kuvvetini artırmış; böylece düşmanlarının sevinmesine yol açacak bir durumun meydana gelmesine ve onların tarafından kendisine herhangi bir kötülük ulaşmasına imkân verilmemiştir.¹⁰⁰

Âyet, inkârcıların sergiledikleri yoğun karşıtlığın ilâhî hakikate herhangi bir zarar vermeyeceğini açıkça ortaya koymakta; böylece Hz. Muhammed'in onların tutumları sebebiyle üzülmemesi gerektiğini bildirmektedir. Zira inkâr, Allah'ın (c.c.) dinine değil, bizzat inkâr edenlerin kendilerine zarar

⁹⁷ Muhammed 47/13.

⁹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 28/45.

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/176.

¹⁰⁰ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-işârât*, thk. İbrâhim el-Besyûnî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Küttâb, ts.), 1/298.

vermektedir. Ahirette hiçbir paylarının bulunmaması ve şiddetli bir azapla tehdit edilmeleri, bu hakikatin en açık göstergesidir.

Müfessirler, âyette geçen “inkârda yarışanlar” ifadesinin kimleri kapsadığı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.¹⁰¹ Bir görüşe göre bunlar, müşriklerin baskısından çekinerek iman ettikten sonra irtidat eden bir topluluktur. Hz. Muhammed’in bu durumdan büyük bir üzüntü duyması üzerine söz konusu âyet nazil olmuştur. Diğer bir görüşe göre ise bu ifade, münafıklar ile Yahudi ileri gelenlerini kapsamaktadır. Nitekim Yahudiler, kendi kitaplarında Hz. Muhammed’in niteliklerini bildikleri hâlde bunu gizlemişler ve inkârda ısrar etmişlerdir.¹⁰² Bu tavırları sebebiyle âyet, onları tehdit ederken Hz. Muhammed’i da teselli etmiştir.

Kur’ân, inkâr ve isyanda ısrar edenlere dünyada ve ahirette verilecek cezaları hatırlatarak Hz. Muhammed’i teselli etmektedir. Bu bağlamda Bedir Savaşı, ilâhî yardımın ve inkârcılara yönelik tehdidin somut bir tezahürü olarak sunulmaktadır. Nitekim Allah (c.c.), Bedir günü müminlere yardım etmek üzere melekleri görevlendirdiğini şu âyetle haber vermektedir:

“O sırada Rabbin meleklerle şunu vahyedyordu: Şüphesiz ben sizinle beraberim, iman edenlerin sebatlarını pekiştirin. Ben inkâr edenlerin kalplerine korku salacağım, artık boyunlarının üzerinden vurun, onların bütün parmaklarına vurun.”¹⁰³

Âyette, inkârcıların kalplerine korku salınmasının ve meleklerin Müminlere destek olmasının gerekçesi, bir sonraki âyette açıkça belirtilmektedir: “*Şu sebeple ki onlar Allah ve Resûlü’ne karşı geldiler; Allah ve Resûlü’ne karşı gelenleri Allah şiddetle cezalandırmaktadır.*”¹⁰⁴ Bu ifadeler, Bedir’de müşriklerin uğradığı yenilginin tesadüfî değil, Allah’a (c.c.) ve Hz. Muhammed’e karşı sergilenen düşmanca tutumun bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ceza dünyada gerçekleşmiş; ahirette verilecek azabın ise daha şiddetli olacağı bildirilmiştir.¹⁰⁵

Kur’ân’ın beyanına göre Bedir Savaşı’nda müminlere önce bin meikle yardım edilmiş, ardından bu sayı üç bine ve daha sonra beş bine çıkarılmıştır.¹⁰⁶ Bu ilâhî yardım, inkârcılara yönelik bir tehdit olmasının yanı sıra Hz. Muhammed ve Müminler için açık bir teselli vesilesi olmuştur. Zira sayıca ve imkân bakımından zayıf durumda bulunan Müminlerin, ilâhî destek sayesinde kesin bir zafere ulaşmaları, Allah’ın (c.c.) ve ‘dinin gerçekleştiğini göstermiştir.

Bir hırsızlık olayı sebebiyle Hz. Muhammed’e karşı çıkan ve müminlerin yolunu terk eden kimselerin dünyada ve ahirette uğrayacakları akıbeti hatırlatan bir âyette Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “*Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra, Resûlullah’a karşı çıkan ve Müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!*”¹⁰⁷ Müfessirlerin aktardığına göre bu âyet, Hz. Muhammed’in Allah’ın (c.c.) hak elçisi olduğu ve getirdiği vahyin dosdoğru yolu gösterdiği açıkça ortaya çıktıktan sonra, dünyevî bir cezadan kaçmak amacıyla Hz. Muhammed’e karşı çıkan ve Müminlerin yolunu terk eden

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li’ aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, thk. Ahmed Berdûnî-İbrâhim Atfîş (Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384), 4/284.

¹⁰² Kurtubî, *el-Câmi’ li’ aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, 4/284.

¹⁰³ el-Enfâl 8/12.

¹⁰⁴ el-Enfâl 8/13.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Behrü’l-muḥîṭ*, 5/288.

¹⁰⁶ bk. Âl-i İmrân 3/124-125; el-Enfâl 8/9;

¹⁰⁷ en-Nisâ 4/115.

kimsenin akıbetini haber vermektedir. Böyle bir tutum, kişinin hem dünyada hem de ahirette hüsrana uğraması anlamına gelmektedir.¹⁰⁸

Nitekim dünyada kendisine sığındığı putlar ve inkârcılar, onu ilâhî cezadan koruyamamış; ahirette ise hiçbir yardım ve şefaatten fayda göremeyeceği açıkça bildirilmiştir. Bu durum, inkâr ve isyanda ısrar edenlerin Allah'ın (c.c.) azabından kaçamayacaklarını ortaya koyarken, Hz. Muhammed'e de ilâhî adaletin mutlaka tecelli edeceği mesajını vermektedir. Böylece Kur'an, inkârcıların geçici tutumları karşısında Hz. Muhammed'i teselli etmekte ve ilâhî sünnetin değişmezliğini vurgulamaktadır.¹⁰⁹

2.6. Geçmişte Bahşedilen İlâhî Lütufların Hatırlatılması Suretiyle Teselli

Hicretten önce Mekke müşrikleri, Dârünnedve'de gizlice toplanarak Hz. Muhammed'e karşı; etkisiz hâle getirme, öldürme veya yurdundan çıkarma şeklinde çeşitli planlar yapmışlardı.¹¹⁰ Kur'an, bu tuzağı şöyle haber vermiştir: "*Hatırlar mısın? İnkâr edenler seni etkisiz hale getirmek veya öldürmek ya da yurdundan çıkarmak için tuzaklar kuruyorlardı; onlar tuzak kuruyorlardı Allah da bozuyordu. Tuzak bozma işini en iyi yapan Allah'tır.*"¹¹¹ Bu âyetle Allah (c.c.), müşriklerin kurduğu planları boşa çıkardığını hatırlatarak Hz. Muhammed'i teselli etmekte ve ona geçmişte lütfettiği ilâhî korumayı yeniden gündeme getirmektedir.¹¹² Nitekim Allah (c.c.), Cebrâil aracılığıyla söz konusu planı Hz. Muhammed'e bildirmiş, hicrete izin vererek müşriklerin bütün tedbirlerini sonuçsuz bırakmıştır. Böylece Hz. Muhammed, Allah'ın (c.c.) özel koruması altında olduğunu bir kez daha tecrübe etmiştir.¹¹³

Benzer bir teselli, vahyin bir süre kesilmesi üzerine müşriklerin, "Rabbi onu terk etti ve ona darıldı" şeklindeki iddiaları karşısında Duhâ Sûresi ile gerçekleşmiştir.¹¹⁴ Bu sûrede Allah (c.c.), söz konusu iddiaları reddettikten sonra Hz. Muhammed'e daha önce verdiği nimetleri hatırlatarak onu teselli etmiştir: "*O seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi?*"¹¹⁵

Hz. Muhammed doğmadan önce babası vefat etmiş ve bu nedenle kendisi annesi, dedesi ve ardından amcasının himayesinde yetişmiştir. Allah (c.c.) onu sahipsiz bırakmamış, hayatının her safhasında ilâhî koruma ve destekle kuşatmıştır. Hak yolu bilmez durumdayken ona vahiy ile doğru yolu göstermiştir. Maddî anlamda yoksulluk içinde iken Hz. Hatice'nin maddî desteğiyle onu zengin kılmış veya Allah'ın (c.c.) verdiği kanâat etme bilinciyle onu gönül zenginliğine ulaştırmıştır.¹¹⁶

Müşrikler, Hz. Muhammed'i ve onunla birlikte iman edenleri fakirlikle ayıplayarak küçümsemiş, bu yolla onu davasından vazgeçirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Hz. Muhammed'e, "İstersen senin için mal toplayalım; yeter ki bu davadan vazgeç" şeklinde bir teklifte bulunmuşlardır. Bu aşığılayıcı yaklaşım Hz. Muhammed'i üzmüş; bunun üzerine İnşirâh Sûresi nâzil olmuştur.¹¹⁷

¹⁰⁸ Ebüssuûd, *İrşadü'l- 'akli 's-selîm*, 2/232-233.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 9/204-205.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, 1/194.

¹¹¹ el-Enfâl 8/30.

¹¹² Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 5/281.

¹¹³ Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 5/282.

¹¹⁴ Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl*, 212-213.

¹¹⁵ ed-Duhâ 93/6-8.

¹¹⁶ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'ânî, *Tefsîrül-Kur'an (Kitâbü't-Tefsîr)*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbas b. Ganîm (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418), 6/244-245.

¹¹⁷ Süyûtî, *Lübâbü'n-nukûl*, 213.

Sûrede, Hz. Muhammed'e daha önce lütfedilen ilâhî nimetler hatırlatılarak kendisi teselli edilmiştir: “*Senin kalbini açıp genişletmedik mi? Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı ve senin şanını yüceltmedik mi? Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık vardır.*”¹¹⁸ Âyette geçen “göğsün açılıp genişletilmesi”, Hz. Muhammed'in kalbinin vahiy ile nurlandırılması ve ilâhî hakikatlere açık hâle getirilmesi anlamına gelmektedir. Bazı rivayetlerde bu durum, İsrâ gecesinde kalbinin açılıp zemzemle yıkanarak manevî olarak hazırlanması şeklinde de açıklanmıştır.¹¹⁹ “Belini büken yükün kaldırılması” ise, geçmişte yaşanan sıkıntıların giderilmesi ve Hz. Muhammed'in ağır sorumluluklarının ilâhî destekle hafifletilmesini ifade etmektedir. “Şanının yüceltilmesi”nden maksat, Allah'ın (c.c.) adının anıldığı her yerde Hz. Muhammed'in adının da onunla birlikte zikredilmesidir. Nitekim ezan, kamet, hutbe, namaz ve İslâm'a girişte getirilen şehâdetde Allah'ın (c.c.) ismiyle birlikte Hz. Muhammed'in ismi de anılmaktadır.¹²⁰ Bu durum, Hz. Muhammed'e lütfedilen en büyük manevî şereflerden biri olup, onun risâlet makamının ilâhî tasdikinin açık bir göstergesidir.

Allah (c.c.), Hz. Muhammed'e lütfettiği nimetleri bir başka âyette şöyle hatırlatmaktadır: “...*Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erıştirdiğimiz bir ışık kaldık.*”¹²¹ Bu âyette Allah (c.c.) Hz. Muhammed'e hitaben şu gerçeği hatırlatmaktadır: Kendisine vahiy indirilmeden önce kitap ve iman kavramlarının mahiyetini bilmemekteydi. Kur'ân'ın indirilmesiyle birlikte hem ilâhî bilginin hem de hidayetin kendisine bahşedildiği vurgulanmaktadır.¹²²

Aynı hakikat başka bir âyette şu şekilde ifade edilmiştir: “...*Allah sana kitabı ve hikmeti indirmiş, bilmediğini sana öğretmiştir. Allah'ın senin üzerindeki lütfu gerçekten büyük olmuştur.*”¹²³ Bu âyet, Hz. Muhammed'in nübüvvetten önce İslâm'ın hükümlerini ve ilâhî hikmetleri bilmediğini; ancak Allah'ın (c.c.) indirdiği kitap ve hikmet sayesinde bu bilgilere vâkıf kılındığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde gayba dair bilgiler de vahiy yoluyla kendisine öğretilmiştir.¹²⁴ Dolayısıyla nübüvvet, Hz. Muhammed için ilâhî bir lütuf ve büyük bir ihsan niteliği taşımaktadır.

2.7. Gelecekte Gerçekleşecek Fetihlerin Müjdelenmesi Suretiyle Teselli

Allah (c.c.), Hz. Muhammed'i bazen yakın gelecekte gerçekleşecek fetihleri müjdelemek suretiyle teselli etmiştir. Nitekim hicret yolculuğu esnasında nâzil olan bir âyet, birçok müfessire göre ileride Mekke'nin fethedileceğine işaret etmektedir. Doğup büyüdüğü şehirden ayrılmak zorunda kalan ve hicret sebebiyle derin bir hüznü yaşayan Hz. Muhammed, henüz Medine'ye ulaşmadan bu müjdeyle ilâhî bir teselliye mazhar olmuştur. Bu bağlamda Allah (c.c.) şöyle buyurur: *إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعَادٍ* “*Kur'an'ı sana indiren Allah, elbette seni dönülecek yere tekrar gönderecektir.*”¹²⁵

Bazı müfessirler âyette geçen *إلى مَعَادٍ* ifadesini “Mekke'ye dönüş” şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu yorumu göre söz konusu âyet, hicret esnasında Mekke'nin ileride fethedileceğini haber vermekte ve bu

¹¹⁸ el-İnşirâh 94/1-6.

¹¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-'azîm*, 8/429.

¹²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/494.

¹²¹ eş-Şûrâ 42/52.

¹²² Sem'ânî, *Tefsîrül-Kur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*, 5/88.

¹²³ en-Nisâ 4/113.

¹²⁴ Tantâvî, *et-Tefsîrül-vasîf*, 3/305.

¹²⁵ el-Kasas 28/85.

müjdeyle Hz. Muhammed teselli edilmektedir.¹²⁶ Nitekim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) de bu görüşü benimseyen müfessirler arasında yer almaktadır.¹²⁷

Bir diğer müjde ise Hudeybiye sürecinde gerçekleşmiştir. Hz. Muhammed, hicretin altıncı yılında bazı sahâbîlerle birlikte umre yapmak amacıyla Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.¹²⁸ Ancak Hudeybiye mevkiine geldiğinde Kureyş müşrikleri Müslümanların Mekke'ye girişine ve umre ibadetini yerine getirmelerine izin vermemiştir. Bunun üzerine taraflar arasında yapılan müzakereler neticesinde Hz. Muhammed ile Kureyş temsilcileri arasında Hudeybiye Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Müslümanlar o yıl umre yapamayacak, ancak ertesi yıl Mekke'de üç gün kalmak üzere umre ziyareti gerçekleştirebileceklerdir.¹²⁹

Hudeybiye Antlaşması, başlangıçta sahâbe nezdinde büyük bir üzüntüye yol açmıştır. Zira Müslümanlar, Kureyş müşriklerinin engellemesi sebebiyle umre ibadetini yerine getirememiş, yanlarında getirdikleri kurbanları Hudeybiye'de kesmek zorunda kalmışlardır.¹³⁰ Bu durum, özellikle ibadet niyetiyle yola çıkan Müslümanlar açısından ağır bir imtihan olmuştur.

Hudeybiye'den Medine'ye dönüş esnasında Mekke ile Medine arasında Fetih Sûresi nâzil olmuş;¹³¹ bu sûre doğrudan Hudeybiye sürecinde yaşanan gelişmelere temas etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s.), sûrenin önemine dikkat çekerek, “Bu gece bana öyle bir sûre indirildi ki, bana üzerine güneşin doğduğu her şeyden daha sevimlidir” buyurmuştur.¹³² Sûrenin ilk âyetinde Allah'ın (c.c.) Hz. Muhammed'e “apaçık bir fetih” verdiği bildirilmektedir.¹³³

Kaynaklarda bu “apaçık fetih” ifadesi çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bazı müfessirlere göre bu, ileride gerçekleşecek Mekke fethinin müjdesidir. Bazılarına göre hicrî altıncı yılda gerçekleşecek Hayber ve Fedek fetihlerine işaret etmektedir. Bir diğer yoruma göre ise burada bizzat Hudeybiye Antlaşması “fetih” olarak nitelendirilmiştir. Hudeybiye Antlaşması'nın Allah (c.c.) katında fetih olarak değerlendirilmesinin temel gerekçesi, müşriklerin Müslümanlarla barış antlaşması yapmaya mecbur kalmaları ve böylece İslâm toplumunu fiilen muhatap kabul etmeleridir.¹³⁴

Nitekim başlangıçta Müslümanlar için bir geri adım gibi görünen Hudeybiye Antlaşması, sonraki yıllarda stratejik açıdan büyük bir başarı olduğu anlaşılmıştır.¹³⁵ Bu antlaşma, İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş; kısa bir süre sonra Hayber'in fethi gerçekleşmiş ve Müslümanlar büyük bir ekonomik güç elde etmiştir. Ayrıca Hudeybiye Antlaşması, Kureyş müşriklerinin Müslümanları resmî olarak siyasî bir güç şeklinde tanımalarını sağlamış, böylece İslâm toplumunun bölgedeki meşruiyeti pekiştirmiştir.¹³⁶

¹²⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 4/272.

¹²⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25/19; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 6/445.

¹²⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 196.

¹²⁹ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 1418/1997), 6/217.

¹³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/218-219.

¹³¹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 397.

¹³² Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Zühayr en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), “Tefsîr”, 48 (4833).

¹³³ bk. el-Fetih 48/1.

¹³⁴ Beyzâvî, *Tefsîrü'l-Beydâvi*, 5/126.

¹³⁵ Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr, 2016), 630.

¹³⁶ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 202.

Nüzûl sırasına göre en son inen Nasr Sûresi, tebliğ ve irşad sürecinde karşılaşılan bütün sıkıntıların ardından ilâhî yardımın ve kesin zaferin gerçekleştiğini haber veren önemli mesajlar içermektedir. Sûre meâlen şu hakikati dile getirmektedir: “Allah’ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde ve insanların akın akın Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederek şanınun yüceliğini dile getir ve O’ndan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.”¹³⁷

Bu âyetlerle Allah (c.c.), uzun ve meşakkatli tebliğ sürecinin sonunda Hz. Muhammed’e kesin bir zafer nasip ettiğini haber vermektedir. Burada geçen “fetih”ten maksadın Mekke’nin fethi olduğu yönünde güçlü bir kanâat bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı müfessirler, ifadenin sadece Mekke fethini değil, aynı zamanda İslâm’ın yayılışıyla gerçekleşen bütün fetihleri kapsadığını belirtmişlerdir.¹³⁸ Nitekim Mekke’nin fethinden sonra insanlar kitleler hâlinde İslâm’a girmiş; Tâif, Yemen ve Hevâzin gibi önemli merkezlerde İslâm kısa sürede yayılmıştır.¹³⁹

Nihayet Veda Haccı esnasında, cuma gününe denk gelen arefe günü, kıyamete kadar bütün insanlığın ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte son dinin kemâle erdiğini bildiren şu âyet nâzil olmuştur: “...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim...”¹⁴⁰

Rivayet edildiğine göre bir Yahudi, Hz. Ömer’e hitaben: “Kitabımızda öyle bir âyet vardır ki, eğer bu âyet bize indirilmiş olsaydı, indiği günü bayram ilân ederdik” demiştir. Hz. Ömer hangi âyet olduğunu sorunca, Yahudi yukarıdaki âyeti (el-Mâide 5/3) göstermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Biz o âyetin ne zaman ve nerede indiğini çok iyi biliyoruz. O, cuma günü Arafat’ta Hz. Muhammed’e indirilmiştir” diyerek, bugünün Müslümanlar için zaten bayram niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Nitekim cuma günü, İslâm’da müstesna bir gün ve manevî bayram olarak kabul edilmektedir.¹⁴¹

Sonuç

Bu çalışmada Kur’ân’da Hz. Muhammed’e yönelik ilâhî teselli üslubu, farklı bağlamlar ve temalar çerçevesinde ele alınmıştır. İnceleme sürecinde, Hz. Muhammed’in tebliğ görevi esnasında maruz kaldığı inkâr, yalanlama, alay, tehdit ve psikolojik baskılar karşısında Allah’ın (c.c.) onu nasıl ve hangi yollarla teselli ettiği, ilgili âyetler ışığında ortaya konulmuştur. Böylece Kur’ân’ın sadece hüküm ve mesaj bildiren bir ilâhî kelâm olmadığı, aynı zamanda nübüvvet sürecini destekleyen, yönlendiren ve güçlendiren dinamik bir rehber olduğu görülmüştür.

Araştırma boyunca Kur’ân’ın Hz. Muhammed’i teselli ederken çok yönlü bir yöntem izlediği tespit edilmiştir. Bu çerçevede inkârcıların incitici söz ve tavırlarına karşı Hz. Muhammed’in şahsının temize çıkarıldığı, önceki peygamberlerin benzer sıkıntılara maruz kaldıkları hatırlatılarak tarihsel bir süreklilik bilinci kazandırıldığı, Allah’ın (c.c.) şahit ve vekil olarak yeterli olduğu vurgulanarak Hz. Muhammed’in yalnız olmadığı gerçeğinin pekiştirildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra güç ve kudretin, izzet ve galibiyetin bütünüyle Allah’a (c.c.) ait olduğunun telkin edilmesi, Hz. Muhammed’in insanî sınırlarının hatırlatılması ve tebliğ sorumluluğunun muhatapların iman edip etmemesiyle sınırlı olmadığı gerçeği de teselli unsurları arasında yer almaktadır.

¹³⁷ en-Nasr 110/1-3.

¹³⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 9/208.

¹³⁹ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-‘akli’s-selîm*, 9/208.

¹⁴⁰ el-Mâide 5/3.

¹⁴¹ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 3/12-13.

Kur'ân, sadece sabır ve tevekkül telkin etmekle yetinmemiş; inkâr ve isyanda direnenlerin dünyada ve ahirette karşılaşacakları akıbeti haber vererek Hz. Muhammed'i teselli etmiş, buna karşılık Allah'ın (c.c.) daha önce Hz. Muhammed'e lütfettiği nimetleri hatırlatarak ilâhî inayetin sürekliliğini gözler önüne sermiştir. Nihayet yakın gelecekte gerçekleşecek fetihlerin ve zaferlerin müjdelenmesi, tebliğ sürecinin zahiren zor ve sancılı görünse de ilâhî takdir gereği başarıyla sonuçlanacağını açıkça ortaya koymuştur. Mekke'nin fethi, Hudeybiye Antlaşması'nın bir "fetih" olarak değerlendirilmesi ve Nasr Sûresi'nde bildirilen toplu ihtidalar, bu ilâhî müjdelerin tarihsel tezahürleri olarak değerlendirilmiştir.

Veda Haccı'nda nâzil olan ve dinin kemale erdiğini ilan eden âyet ise, Hz. Muhammed'e yönelik ilâhî tesellinin en üst noktası olarak değerlendirilebilir. Bu âyetle birlikte hem Hz. Muhammed'in tebliğ görevinin başarıyla tamamlandığı hem de İslâm'ın ilâhî murada uygun biçimde nihâî şeklini aldığı ilan edilmiştir. Böylece Kur'ân'daki teselli hitapları, sadece geçici bir moral desteği değil, nübüvvet sürecinin başından sonuna kadar devam eden ilâhî bir rehberliği ifade etmektedir.

Sonuç olarak Kur'ân'da Hz. Muhammed'e yönelik teselli âyetleri, tebliğ sürecinin psikolojik, ahlâkî ve tarihsel boyutlarını kuşatan çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu teselli üslubu, sadece Hz. Muhammed'e mahsus olmayıp, her dönemde hak ve hakikat mücadelesi veren Müminler için de yol gösterici bir mahiyet taşımaktadır. Sabır, sebat, tevekkül ve ilâhî va'de güven gibi temel ilkeler, Kur'ân'ın teselli dili aracılığıyla evrensel bir mesaj hâline gelmiş; böylece nübüvvet tecrübesi, bütün insanlık için örnek alınabilir bir model olarak sunulmuştur.

Kaynakça

- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Aruçî, Muhammed. "Ülû'l-azm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aydar, Hidayet. "Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-. *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr vd. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tayyibe, 1417/1997.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Züheyr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cemâleddin el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Deylemî, Ebû Şucâ' Şîreveyh b. Şehredâr ed-. *el-Firdevs bi me'sûri'l-hişâb*. thk. Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhtî fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-. *Lübâbü't-te'vîl fi ma'ânî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî. *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1420.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

- İbrâhim Enîs vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. 2 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Karagöz, İsmail vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Kaynak Eserler 31. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 17. Basım, 2023.
- Kurtubî, Ebû Abdîllâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-. *el-Câmi' li 'ahkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî-İbrâhim Atfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Letâ'ifü'l-işârât*. thk. İbrâhim el-Besyûnî. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Küttâb, 3. Basım, ts.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî el-. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdîrrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nahcuvânî, Şeyh Alvân Ni'metullah b. Mahmûd en-. *el-Fevâtiḥu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtiḥu'l-ğaybiyye el-mûdḥatü li'l-kelimi'l-Ḳur'âniyye ve'l-hikemi'l-furḳâniyye*. 2 Cilt. Mısır: Dâru Rukkâbî, 1419.
- Nesefî, Ebû hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş vd. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1440.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳâ'ıku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Alî Budeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Özsoy, Ömer - Güler, İlhamî. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr, 20., 2016.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2011.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-. *el-Keşf ve'l beyân 'an tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed İbn Âşûr. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-. *Bahrü'l-'ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-. *Tefsîrül-Ḳur'ân (Kitâbü't-Tefsîr)*. thk. Yâsir b. İbrâhim-Ganîm b. Abbas b. Ganîm. 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Lübâbü'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*. thk. Ahmed Abdüşşâfi. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürri'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir eş-. *Eḍvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Ḳur'ân bi'l-Ḳur'ân*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415.
- Taberî, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Türâs, 1420/2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîrü'l-vasîf li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*. 15 Cilt. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1418.
- Topaloğlu, Bekir. "İrşad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/454-455. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Türk Dil Kurumu. *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 15 Şubat 2026. <https://sozluk.gov.tr>
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'ıki gavâmiẓi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.

Zühaylî, Vehbe b. Mustafa ez-. *et-Tefsîrü'l-vasîf*. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1422.